

<https://doi.org/10.62837/2024.8.482>

AYSEL ACALOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli
adına Əlyazmalar İnstitutunun
böyük elmi işçisi
İstiqlaliyyət, 8
ayselacalova@yahoo.com

KAMAL ÜMMİ ŞEİRLƏRİNDƏ YER ADLARI

Xülasə

XV əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatında özünəməxsus tərzilə iz buraxmış şairlərdən biri də Kamal Ümmidir. Kamal Ümmi istər öz dövründə istərsə də sonrakı dövrlərdə sadə üslubu və səmimi duyğularla qələmə aldığı “Divan”ı ilə xalq arasında şöhrət qazanmışdır. Onun haqqında yazılan mənaqibnamələr və qəbrinin bir neçə şəhərdə olması bu faktı bir daha təsdiqləyir. Xəlvətiyyə təriqətinə mənsub şairin h. 880/m. 1475- ci ildə vəfat etdiyi məlumdur.

Kamal Ümmi “Divan”ının əlyazmaları dünyanın Türkiyə, İtaliya, Almaniya və s. ölkələrin kitabxana, muzey və əlyazma xəzinələrində mövcuddur. Biz onun Azərbaycanda aşkarlanan, yeganə nüsxə olan “Divan”ı üzərində araşdırmalarımıza davam edirik. Araşdırmalarımız nəticəsində müraciət etdiyimiz Türk qaynaqlarının heç birində Azərbaycandakı əlyazmanın varlığı ilə bağlı hər hansı bir məlumata rast gəlmədik. Azərbaycan- Bakı əlyazması 1291/1874 cü ildə Əbdüssəlam Sufi Qıbsağının sifarişilə Hüsnəddin bin Bəhaəddin tərəfindən köçürülmüşdür. Haqqında söhbət açdığımız əlyazma nüsxəsi dövrümüzdə qədər araşdırılmamışdır.

Əski türk ədəbiyyatının önəmli simalarından olan Kamal Ümmi, şeirlərində sadə, xalq dilinə yaxın dildən, üslubdan istifadə etməklə, həm yaşadığı həm də özündən sonrakı nəsillərə örnək olmuş müstəsna şairlərdən biridir. Bu məqaləmizdə Ümmi'nin şeirlərində qarşımıza çıxan yer adları və bunları şeirlərində özünə xas üslubu ilə əks etdirməsi üzərində durmuşuq.

Açar sözlər: Kamal, Bolu, əlyazma, Ərdəbil, divan

XV əsr klassik Türk şeirinin önəmli simalarından olan Kamal Ümmi Anadoluda öz dövrünün ilk “Divan” ı olan mütəsəvvüf şairlərdən biri olaraq qəbul edilir.(Şen 2020: 132). Əsl adı İsmayıl olan, xalq arasında əfsanələşən, Anadoluda xəlvətiyyə mürid, dərviş və xəlifələrindən biri kimi tanınan, təhsil görmədiyini üçün “Ümmi” ləqəbini alan şairin Qaraman, Manisa, Mudurnu, Niğdə mövləvixanələrində türbələri mövcuddur. Ömrünün çoxunu Niğdədə keçirən şairin Boluda da ömür sürdüyü deyilir. Lətifi və Gelibolulu Əli Mustafa onun Qaramanın Larendə

qəsəbəsindən olduğunu, müridlərindən Aşıq Əhməd isə Xorasandan gəldiyini söyləyir. (Latifi tezkiresi 1314:156)

Əlimizdə olan yeganə “Divan”ı üzərində apardığımız tədqiqat işi nəticəsində, zəngin dilə sahib, eyni zamanda Əski Anadolu türkcəsi ilə qələmə aldığı şeirlərində bir sıra ölkə, şəhər, dağ, çay adları qarşımıza çıxdı. Divan şairlərinin şeirlərində rastladığımız coğrafi adlar həqiqi, xəyali, əfsanələrdən alınma da olur. Eyni coğrafi adları əsərlərində müxtəlif ifadə vasitələri ilə işlədən şairlər nəticə etibarlı ilə yer haqqında eyni ünsürlər üzərində dayanırlar. Kamal Ümmi “Divan”ında da yer adları ilə bağlı maraqlı məqamlar diqqətimizi çəkdi.

Şeirlərində Əcəm və Hindistan öz zənginlikləri ilə qarşımıza çıxır. Nəfsə bütün Əcəm mülkünü və Hindistan malını versən yenə də doymaz:

Nə qədər çox virür isən nəfsə hiç toydum diməz

Hirsə nə mülk-i Əcəm nə mal-ı Hindustan yitər (68b)

Mütəsəvvüf şairlərin əsərlərində bəhs etdikləri coğrafi məkanlardan biri də Uzaq Şərq və Cənub Şərqdır. Bu coğrafiya içərisində yer tutan Hutən (Hıta) Şərqi Türkistanda yerləşir. Daha çox ahu və müşk kəlimələri ilə yanaşı Çin, Rum kimi ölkələrlə birlikdə, müqayisə yolu ilə zikr olunur:

Çün qafılə-i Çin ü Hıta irdi tonanup

Bu Rum ilinə qondu vü girü göçər oldı (10a)

Göründüyü kimi bu misralarla şair Hitanın Çinə yaxın bir bölgədə yerləşdiyini özünə xas üslubu ilə vurğulayır. Baharın gəlişi ilə Çin və Hıta qafiləsi bu Rum elinə qonmuşdur.

Məgər Hutən tərəfindən əsər nəsim-i sabah

Ki toldı müşk qohusu Rum u Şam u Şiraza (6a)

Məgər ki Hutəndin yanadın əsdi səhər-bad

Kim müşk qohusu yinə hoş hoş dütər oldı (9a)

Sevgilinin saçı Hutən miskindən də gözəl qoxuyar.

Sözə gəldükcə ol dilbər kəsad olurdu ol şəkkər

Hutən miskindən əvla tər tütərdi buy-i muyında (14a)

Yazın gəlişi ilə eyni zamanda İraq, Rum, Çin, Şam, Hicaz canlanır, bəzənir, gözəlləşir.

Səbzə puş oldı bu gün ətraf-ı aləm sərtəsər,

Rövnəqə gəldi İraq u Rum u Çin ü Şam Hicaz (7b)

Digər bir yerdə Hicaz Hac səfəri ilə əlaqəli işlənir.

Kimə hazarda ruzi qılır Kəbəmiz düni,

Kimi səfərdə əzmini Hacc u Hicaz idər (81b)

Divanda elmi, maddi və mənəvi zənginlikləri ilə xatırlanan yerlərdən biri də Şiraz, Şam və Ərdəbildir. Ərdəbilin adı bəzi misralarda “Ərdəvil” olaraq qarşımıza çıxır. Kamal Ümmi mürrədlərindən olan Xoca Əli Ərdəbiliyə “Şah-ı Ərdəvil” deyər kitab edir:

Karubandan qalma yüri ləng ləng,
Çün dəlil oldı o Şah-ı Ərdəvil (22a)

Könül şəhərdir. Bağdad şəhəri isə xilafətin mərkəzi olduğu üçün möhkəm qorunur, əyyar orada özünə yer tapa bilməz.

Xəlifəm güclü möhkəm burc u yarum
Bənim Bağdadıma əyyar sığmaz (27a)

Saqla din Bağdadı içində əməl zənbilini
Düşməsin çənginə sərmayən riya əyyarınun (68b)

Digər bir beytdə də Xəlifə özü rəiyyətinə incitməkdədir, əyyarlar artıq nə qədər rəhm edə bilirlər ki deyə vurğulayır.

Rəiyyətinə xəlifə çü kəndü bağdada,
Dəhi nə rəhm idə əyyar şəhr-i Bağdada. (2b)

Ümmi “Divan”ında adı keçən Mədayin şəhəri bir beytdə Nuşirəvan ilə birlikdə xatırlanır.

Niçə Kısrayi kəsir itdi yidi yir
Dahi Nuşirəvanı bu Mədayin (55a)

Müqəddəs şəhərlərdən olan Məkkə-Batha, Mədinə-Yəsrif, Qüds qədim və yeni adları ilə birlikdə, bəzi beytlərdəki dualarda vəsilə olaraq, bəzi misralarda da Hz. Peyğəmbərlə əlaqəli zikr olunur:

Mövcud ikən ol Həzire-i Qüds ol vücud için
Yoğidi Qüds ü Yesrib ü Batha vilayəti (49b)

Qüds isə Kəbə, Şam şəhərləri ilə birlikdə anılır:

Məzarı hörmətiçün Qüds ü Şamun
Mədarı hörmətiçün sübh ü şamun (34a)

Nil, Fırat bolluq bərəkət timsalıdır.

Kimün ki bahtı susuz quruda Haqq,
Kimsə suvarımaz abı Nil ü Fırat ilə. (78b)

Məlumdur ki, dağlar öz yüksəkliyi və izdihamı ilə inanlı insanların zəhinlərində, qəlblərində olan ilahi coşqunu artıran, dini-təsəvvüfi hissləri aşılardan mühüm vəsilələrdən biridir. Bu baxımdan da demək olar ki, bütün dinlərdə dağlara çox dərin mənə yüklənmiş və bəzi dağlar müqəddəsləşdirilmişdir. Hz. Musanın Allahdan ona görünməsini diləməsi və bu ilahi mərtəbəyə yüksəldiyi yer olması baxımından Tur-i Sina bu dağlar içərisində mühüm əhəmiyyətə malikdir:

Musa ki münacatını Tur üzrə qılurdu
Mirac dün i ərş oldı sana Tur Muhamməd (52a)

Tur üzrə hitab oldı ana fahla naleyk
Ərş üzrə virildi sana dəstur Muhamməd (52a)

Tur-i Sina könülə bənzədilir. İnsanın Allahı özündə tapması ilə məkan olaraq orada da bu hisslərin yaşanmasına işarə edilir.

Arifə hər nəfəsdə bir mirac

Könülə hər mahalda bir Turdur (23a)

Bəzən də dualarda vəsilə olaraq digər məkanlarla birlikdə ələ alınır:

Ərş ü kürs i çərxi ü mina haqqıçün

Qüds ü Kəbə Tur-i Sina haqqıçün (30a)

Yazuqlar balçuğı yitişdi ka`ba

Inayət qıl bi- həqqi Turu Kəbə (32b)

Cudi dağının adı Nuh tufanı ilə birlikdə keçir. Tufandan sonra Nuhun gəmisini Cudi Dağında quruya təmas etmişdir.

Ol nur iləydi Nuha zi-tufan gam u necat

Kim qondı Cudi üzrə gəmisini səlamət. (50a)

Sufilərə görə “Qaf”, Qurana işarə edir ki, bu da öz növbəsində Allah u Təalanın bütün adlarına məzhər olan insan və bu məzhəriyyətini bilən və bildirən “insan-ı kamil”, yəni zamanın imamı və qütbüdür. (Gölpınarlı, s.180). Kuh-i Qaf əfsanəvi bir dağ olub, böyüklüyü, ucalığı tərənnüm edən, ənənəvi olaraq Simurq quşunun yaşadığı yer olaraq qarşımıza çıxır:

Kimsə hiç Simurqa irməz uymayınca hüd hüdə

Pəs nə bilsün dəgmə kuş kim kancarudur Kuh-i Qaf (71a)

Cürmümüzdən kiçi ola Kuh-i Qaf

Özümüzdən ulu ola qədr-i kah (17a)

Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhəri yaxınlarında yerləşən Savalan dağı, Türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycanlıların mifik görüşlərində, folklorunda ulu, müqəddəs dağlar ən ülvə ibadət yeri hesab olunub. Tanrı mərhəmətindən şəfa tapmaq məqsədilə dağlara, eyni zamanda, Savalan dağına pır kimi baxıblar, ona sitayiş ediblər. Dağın şəfa qüdrətinə “Tanrı ocağı”- deyə inanıblar. (Babayev, 2011: 6) Savalan dağı, Ümmninin Xocası Şeyx Əli Ərdəbiliyə yazdığı mərsiyədə aşağıdakı kimi təsvir olunur.

Cəmiyyətinə hazır olur qayb-ı ərənlər,

Hər gah şu tağdakı Savalan cəbəlində. (75a)

Şairin ölümündən sonra özünün gəzdiyi, yaşadığı hər yer müqəddəs ocaqlardan sayılmış və günümüzdə də insanlar oraya nicat tapmağa gedir, vəsilə olması üçün Allaha dua edirlər. Bolunun Təkkə kəndində Kamal Ümmi türbəsi indi də güman yeri olmaqda qalır. Türkiyəli tədqiqatçı alim Yasin Şən 2018- ci ildə Boluya etdiyi səfərlə, şairin oradakı fəaliyyətini araşdırmış və “Boluda bir Ərən Ümmi Kamal” kitabını ərsəyə gətirmişdir. Kitabda yer alan aşağıdakı ifadələr diqqətimizi çəkdi: “Ümmi Kamal həzrətləri, XV əsrdə Anadoluda yaşayan ərənlərdən biridir. Özünə aid Anadolunun müxtəlif yerlərində məqamlar vardır. Ancaq onun Boluda mədfun olduğu dövrümüzdə də öz əksini tapır. Haqqında qələmə

alınan mənaqibə görə şair, Xorasandan Anadoluya gəlmişdir. İranda bir müddət yaşamış könül ərənlərindəndir. Ümmi Kamal həzrətləri haralı olmasından asılı olmayaraq Anadolu ilə mayalanan, burada bir eşq və irfan ocağı tütdürən böyük ariflərdən, divan sahibi və bir çox gözəl insan yetişdirmiş vəlilərdən biridir. Bir şox Ümmi Kamal yaşamış ola bilər. Anadolu irfanında tək bir “Ümmi Kamal” olaraq qəbul edilmişdir. Eynilə Yunis Əmrədə olduğu kimi. ”

Айсель Аджалова

ТОПОНИМЫ В СТИХОТВОРЕНИЯХ КЕМАЛА УММИ

Резюме

Кемаль Умми – один из поэтов, оставивших след в турецкой суфийской литературе XV века своим уникальным стилем. Кемаль Умми получил известность в народе благодаря своему «Дивану», который написал простым стилем и искренними чувствами и был знаменит как в свое время, так и в более поздние времена. Написанные о нем менакибнаме и наличие его могилы в нескольких городах еще раз подтверждают этот факт. Известно, что поэт, принадлежащий к направлению Халватийа. 880/м умер в 880 г. по хиджру/1475 г. по хр.л..

Рукописи «Дивана» Кемалья Умми хранятся в библиотеках, музеях и рукописных сокровищницах Турции, Италии, Германии и др. стран. Мы продолжаем исследование его «Дивана», единственной копии, обнаруженного в Азербайджане. В результате нашего исследования ни в одном из турецких источников, к которым мы обращались, никакой информации о наличии азербайджанской копии не было обнаружено. Азербайджано-Бакинская рукопись была переписана Хуснаадином бин Бахаеудином в 1291/1874 году по желанию суфия Абдуссалама Кибсаги. Рукописная копия, о которой идет речь, не была исследована до сих пор.

Кемаль Умми, одна из важных фигур древнетурецкой литературы, является одним из выдающихся поэтов, которые использовали просторечье, народный язык и стиль в своих стихах и стал примером для современников и последующих поколений. В этой статье мы сосредоточили внимание на топонимах, которые имеют место в стихах Умми, и на том, как он отражает их в своих стихах в своем уникальном стиле.

Ключевые слова: Кемаль, Болу, рукопись, Ардебиль, диван.

Aysel Ajalova

TOPONYMS IN THE POEMS OF KEMAL UMMI

Summary

Kamal Umami is one of the poets who left his mark on the 15 th-century Turkish Sufi literature with his unique style. Kamal Umami gained fame among the people with his “Divan”, which he wrote both in his time and in later times with his

simple style and sincere feelings. The fact that he was buried in several cities confirms this fact. Poet belonging to the Khalvatiyya sect h.880/m. 1475. He is known to have died in 1475.

Manuscripts of kamal Ummi's "Divan" have been published in Turkey, Italy, Germany, Turkey and other countries. It is available in libraries, museums and manuscripts of the countries. We continue our research on the only copy of "Divan" found in Azerbaijan. As a result of our research, we did not find any information about the existence of the manuscript in Azerbaijan in any of the Turkish sources we contacted. The Azerbaijani-Baku manuscript was copied by Husnaddin bin Bahaddin in 1291/1874 by the order of Abdussalam Sufi Qibsagi. The manuscript we are talking about has not been studied to this day.

Kemal Ummi, one of the important figures of ancient Turkish literature of the, is one of the outstanding poets who used vernacular, folk language and style in his poems and became an example for his contemporaries and subsequent generations. In this article, we have focused on the place names that appear in Ummi's poems and how he reflects them in his poems in his unique style.

Key words: Kemal, Bolu, manuscript, Ardabil, divan.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Babayev T., Tarixi-etnoqrafik baxış. Ucalıq, əyilməzlik rəmzi - Savalan dağı...Xalq qəzeti, 2011, 21 avqust, s.6
2. Gölpınarlı A., TDGDA, s.180
3. Kamal Ümmi "Divan" B-391 AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
4. Kastasmonlu Latifi tezkiresi, İstanbul 1314, s 286
5. Şen Yasin, Ümmi Kemal biyografisine ve menkıbelerine katıklar, sayı-39, 2020, s.132
6. Yeniterzi Emine, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klasik Türk Şiirinde ülke ve şehirlerin meşhur özellikleri, Volime 3, issue 15

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Lamiyə Rəhimova